กองวิชาการ กระทรวงธรรมการ

เทศนาพระราชประวัติ
และพงศาวดารกรุงเทพ ฯ

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์,
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส,
พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร,
และหม่อมเจ้าพระประภากร

พิมพ์ครั้งที่แปด ๑๐๐๐๐ ฉะบับ
พุทธศักราช ๒๔๘๑

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์

แจ้งความกรมราชบัณฑิต
(เมื่อพิมพ์ครั้งแรก)

พระราชประวัติสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๔ รัชชกาลที่พิมพ์ขึ้นครั้งนี้ กรมราชบัณฑิตได้ใช้หนังสือเทศนา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงพิมพ์แจกเมื่อครั้งเลื่อนกรมในปีระกาสัปตศกจุลศักราช ๑๒๔๗ เป็นต้นฉะบับ เมื่อได้โอกาสพิมพ์เทศนาพระราชประวัติขึ้นเช่นนี้แล้ว ก็เห็นว่ายังมีเทศนาที่ดี ๆ ที่ควรจะพิมพ์บรรจบเข้าเป็นเรื่องเดียวกันได้อีก จึงได้คัดพระรัฐประศาสนนัยปัจฉิมภาค เทศนาพิเศษของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งถวายในการพระราชพิธีรัชมังคลาภิเศกใน ศก ๑๒๗ กล่าวด้วยพงศาวดารตอนกรุงเทพฯ โดยสังเขปมาลงไว้ด้วย

ณวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๖

พระจรัสชวนะพันธ์ (สาตร สุทธเสถียร)
เจ้ากรม กรมราชบัณฑิต

บัญชีเรื่อง

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

หนังสือเทศนาพระราชประวัติ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และอุปจายนจริยา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรังสีสุริยพันธุ์ ปิยพรหมจรรย์ธรรมวรยุต ปฏิบัติสุทธิคณนายก พุทธศาสนดิลก ปวรัยยบรรพชิต สรรพธรรมิกกิจโกศล สุวิมลปรีชาปัญญาอัครอนาคาริยรัตโนดม พุทธวราคมโหรกลากุศโลภาส ปรมินทรมหาราชหิโตปัธยาจารย์ มไหพารเมตยาภิธยาศัย พุทธาทิศรีรัตนตรัยคุณารักษ์ อุกฤษฏศักดิสกลสังฆปาโมกษ์ ประธานาธิบดินทร์ มหาสมณคณินทรวโรดม บรมบพิตร เสด็จสถิตณวัดบวรนิเวศวิหารพระอารามหลวง

ถวายที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ในการพระราชกุศล ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ ในสมเด็จพระบรมปัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในกาลซึ่งบรรจบรอบร้อยปีที่หนึ่ง ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด

ฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก ดำรง กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยานี้มา ได้ถวาย เทศนาเมื่อณวันพุธเดือนเจ็ดแรมสิบสามค่ำ ปีมะเมียจัตวาศก ศักราช ๑๒๔๔ มีลำนำเทศนา ต่อไปนี้

นมตฺถุ สุคตสฺส

เย วุฑฺฒํ อปจายนฺติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ปาสํสา สมฺปราโย จ สุคฺคติ ฯ
ยมฺหา ธมฺมํ วิชาเนยฺย สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ
สกฺกจฺจนฺตํ นมสฺเสยฺย อคฺคิหุตฺตํว พฺราหฺมโณติ ฯ

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนา ในอปจายนกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุโมทนาในพระราชกุศลบุญฤทธิ์ ทักษิณานุประทานกิจ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัย ทรงพระราชอุทิศถวายในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมบรมมหาราชาธิราช ซึ่งมีพระเดชพระคุณเป็นอเนกนัยวิจิตร พ้นที่จะพรรณนานั้น สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชดำริว่า จำเดิมแต่วันพฤหัสบดีเดือนแปดขึ้นสี่ค่ำ ศักราช ๑๑๔๔ ปีขาลจัตวาศก ชีพ่อพราหมณ์ตั้งพระราชพิธีปราบดา

ภิเษกนั้น มาบรรจบครบรอบร้อยปีณวันอังคารเดือนเจ็ดแรมสิบสองค่ำ ศักราช ๑๒๔๔ ปีมะเมียจัตวาศกนี้ เป็นอภิลักขิตสมัยกาลพิเศษ ควรจะฉลองพระเดชพระคุณเป็นการใหญ่ มีมหรสพคล้ายกับการสมโภชพระนคร และฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น ตลอดแต่ละครรอบพระนคร และละครเรือแต่หน้าป้อมพระสุเมรุ ถึงหน้าป้อมจักรเพ็ชรเสีย เหลืออยู่นั้นคงมี ตั้งแต่วันอังคารเดือนเจ็ดแรมสิบสองค่ำ ไปจนถึงวันเสาร์เดือนแปดขึ้นสองค่ำ ห้าวันห้าคืนเป็นการฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสี่พระองค์ เป็นที่ยินดีแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง ฉะนี้ ครั้นถึงสมัยเป็นที่กำหนด ดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสี่พระองค์ โดยกระบวนแห่แต่พระที่นั่งดุสิดาภิรม มาประดิษฐานณพระที่นั่งอนันตสมาคม เชิญขึ้นประดิษฐานณพระบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้าทองคำ มีพระสงฆ์สดับปกรณ์ตามควรแก่อารัมภสมัย ครั้นรุ่งขึ้นณวันอังคารเดือนเจ็ดแรมสิบสองค่ำ เวลาเช้า พระราชาคณะฐานานุกรม ๘๕ รูป รับพระราชทานฉันสดับปกรณ์ เวลาบ่ายสวดมนต์ทั้ง ๘๕ รูป เจ้าพนักงานทหารบกทหารเรือได้ยิงปืนสลุต

สามเวลา เวลาเช้า ๓๔ นัด เวลาเที่ยง ๓๓ นัด เวลาบ่าย ๓๔ นัด รวมสามเวลา ๑๐๑ นัด ครั้นณวันพุธเดือนเจ็ดแรมสิบสามค่ำ เช้า พระสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธานเจ็ดสิบสี่รูป รับพระราชทานฉันแล้วสดับปกรณ์ เวลาบ่ายสวดมนตร์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ถวายพระธรรมเทศนา เป็นส่วนพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เครื่องกัณฑ์กระจาดเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกศาธิบดี เป็นส่วนทักษิณานุประทานธรรมิกพลีบรรณาการ ทรงพระราชอุทิศถวายในพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ สมเด็จพระบรมบัยยกาธิราช สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น โดยบัณฑิตธรรมจริยากัลยาณปฏิบัติ ด้วยประการฉะนี้

ก็และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระปฐมบรมราชวงศ์พระองค์นั้น ทรงพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ธรณินทราธิราช รัตนากาศภาสกรวงศ์ องค์ปรมาธิเบศร์ ตรีภูวเนตรวรนายก ดิลกรัตนราชชาติอาชาวศัย สมุทัยดโรมนต์ สกลจักรวาลาธิเบนทร์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หริหรินทรธาดาธิบดี ศรีสุวิบุลคุณอักนิฐ

ฤทธิราเมศวรมหันต์ บรมธรรมิกราชาธิราชเดโชชัย พรหมเทพาดิเทพนฤบดินทร์ ภูมินทรปรมาธิเบศร์ โลกเชษฐวิสุทธิรัตนมกุฎประเทศคตา มหาพุทธางกูรบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ณกรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ซึ่งมีพระนามเนื่องต้องกันกับพระเจ้าแผ่นดิน กรุงทวาราวดีศรีอยุธยาๆ โบราณ นับเป็นที่สี่ และถ้าจะนับพระนามพระเจ้าอยู่หัวในกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้น ก็นับพระนามนี้เป็นที่หนึ่ง ภายหลังปรากฏพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชามหาจักรีบรมนาถนเรศวรราชวิวัฒนวงศ์ ปฐมพงศาธิราชรามาธิบดินทร์ สยามพิชิตินทรวโรดม บรมนาถบพิตร พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินปฐมในพระบรมราชวงศ์อันนี้ แต่เมื่อครั้งแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา กรุงเก่า ยังดำรงเป็นปกติอยู่นั้น พระองค์ได้เสด็จมายังโลกนี้ อุบัติในมหามาตยคฤหบดีตระกูล อันมั่งคั่งพร้อมมูลด้วยไอศูรยสมบัติและวงศ์ญาติ เป็นตระกูลสูงศักดิ์สืบมาหลายชั่วบรรพบุรุษ ถ้าจะกล่าวโดยมัธยมประเทศ ก็ควรจะนับว่าเป็นตระกูลมหาศาล เพราะเป็นตระกูลใหญ่มีนิวาสนฐานตั้งมั่นมานาน ในภายในกำแพงพระมหานคร

ตำบลเหนือป้อมเพ็ชร กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา พระองค์เป็นโอรสที่สี่ของสมเด็จพระบรมมหาปัยยกาธิบดี และสมเด็จบรมมหาปัยยิกา ซึ่งเป็นเจ้าของสร้างวัดสุวรรณดาราราม พระองค์ประสูติณวันพุธเดือนสี่แรมสิบห้าค่ำ ปีมะโรงอัฐศก พระพุทธศาสนายุกาล ๒๒๗๙ พรรษา จุลศักราช ๑๐๙๘ เป็นปีที่ห้าในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช ที่ซึ่งมีพระนามตามสามัญเมื่อเสด็จสวรรคตแล้วว่า พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่สามสิบสองในกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เมื่อทรงเจริญวัยขึ้นแล้ว ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิต ครั้นปีฉลูนพศกศักราช ๑๑๑๙ พระชนมายุครบ ๒๑ ปี เสด็จออกทรงพระผนวชเป็นภิกษุณวัดมหาทะลาย ทรงบำเพ็ญพรตพรหมจรรย์พรรษาหนึ่ง เสด็จลาผนวชแล้วกลับเข้าทำราชการ เป็นมหาดเล็กหลวงเพราะในเวลานั้นเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ได้ถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่สามสิบสาม และโปรดให้เป็นพระพี่เลี้ยงพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ด้วย ครั้นเมื่อพระองค์มีพระชนมายุ ๒๕ พรรษา ได้รับตำแหน่งยศเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราช ที่ซึ่งปรากฏพระ

นามว่าพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์ พระเจ้าแผ่นดินที่สามสิบสี่ กรุงเก่า เสด็จออกไปตั้งพระวงศ์นิวาสนฐานอยู่ที่บ้านอัมพวาแขวงเมืองราชบุรี ต่อกันกับแขวงเมืองสมุทรสงคราม ครั้นณวันอังคารเดือนห้าขึ้นเก้าค่ำ ปีกุนนพศก ศักราช ๑๑๒๙ กรุงทวาราวดีศรีอยุธยา เสียแก่พะม่าข้าศึกแล้ว เจ้าตากสินบำรุงแผ่นดินขึ้นใหม่ ได้เป็นเจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรี ครั้งนั้นพระองค์มีพระชนมายุ ๓๒ พรรษา ได้เข้าทำราชการในพระเจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรี รับตำแหน่งยศเป็นพระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ในปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๓๐ พระองค์ได้ตั้งนิวาสนฐานอยู่ในวัดบางว้าใหญ่ คือวัดระฆังโฆสิตาราม ใกล้พระราชวัง ในปีชวดสัมฤทธิศกนั้นพระองค์ได้เป็นแม่ทัพถืออาชญาสิทธิ์ขึ้นไปปราบเมืองนครราชสีมา ซึ่งตั้งเป็นเอกราชอยู่ในขณะเมื่อเสียกรุงแล้วนั้น ให้สงบราบคาบดี มีความชอบได้เลื่อนตำแหน่งยศ เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ จางวางพระตำรวจซ้าย ครั้นพระชนมายุ ๓๔ ปีขาลโทศก ศักราช ๑๑๓๒ พระองค์ได้จัดนายทัพนายกอง ให้เร่งติดตามช้างเผือกพัง ที่พระฝางซึ่งตั้งเป็นเอกราช พาไปเมืองสวางคบุรีนั้นมาถวาย มีความชอบได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นเจ้าพระยายมราชเสนาธิบดีกรมพระนคร

บาท ในปีขาลโทศกศักราช ๑๑๓๒ ครั้งนั้นพระเจ้าแผ่นดินดำรัส
เริ่มการจะยกไปปราบปรามกัมพุชประเทศ ขณะนั้นเจ้าพระยา
จักรี (แขก) ซึ่งเปนหลวงสิทธินายเวรมหาดเล็กครั้งกรุงเก่า ถึง
แก่อสัญญกรรมลง จึ่งโปรดให้ตั้งเจ้าพระยายมราชเปนเจ้า
พระยาจักรี อัครมหาเสนาธิบดีกรมมหาดไทย พระองค์ได้รับ
อิสสริยยศตำแหน่งนี้ในปีเถาะตรีศกศักราช ๑๑๓๓ พระชนมายุ
๓๕ ปี ครั้นณปีมะแมสัปตศกศักราช ๑๑๓๗ พระเจ้าอังวะ
ให้อะแซหวุ่นกี้เสนาบดีเปนแม่ทัพยกมาล้อมเมืองพระพิษณุโลก
เจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีหพิษณวาธิราช อยู่รับข้าศึกใน
เมืองพระพิษณุโลก ได้รบกันหลายครั้งยังไม่ถึงแพ้ชะนะแก่กัน
อะแซหวุ่นกี้ขอดูตัวแม่ทัพไทย ครั้นได้เห็นรูปสิริลักษณะเจ้า
พระยาจักรี อะแซหวุ่นกี้จึ่งทำนายว่า ท่านอุตส่าห์รักษาตัวไว้
ให้จงดีเถิด ท่านจะได้เปนกษัตริย์ใหญ่ในสยามประเทศ ทำนาย
ดังนี้แล้วจึ่งให้ขุนนางพะม่านำเครื่องม้าทองคำสำรับหนึ่ง ผ้าสัก-
หลาดพับหนึ่ง ดินสอแก้วสองก้อน น้ำมันดินสองหม้อ มาให้แก่
เจ้าพระยาจักรี ครั้นเมื่อพระชนมายุล่วงมาถึง ๔๑ ปีระกานพศก
ศักราช ๑๑๓๙ พระองค์ได้เปนแม่ทัพถืออาชญาสิทธิ์ ไปปราบ
ปัจจามิตรเมืองนครจำปาศักดิ์ได้ชัยชำนะมีความชอบ ได้เลื่อน

ยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก พิลึกมหิมา ทุกนครา ระอาเดช นเรศรวรราชสุริยวงศ์ องค์อัครมุถิกากร บวรรัตน ปริณายก เอกอุอัครมหาเสนาธิบดี ครั้นณปีกุนเอกศกศักราช ๑๑๔๑ พระองค์ได้เป็นแม่ทัพถืออาชญาสิทธิ์ ยกพยุหโยธาทัพขึ้นไปปราบเมืองศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ เจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัตนาคนหุตทานกำลังอำนาจพระบารมีเดชานุภาพของพระองค์มิได้ ก็พาบุตรนัดดาอพยพหนีไป พระองค์ก็ได้เมืองเวียงจันทน์โดยสะดวก แล้วได้เชิญพระพุทธรัตนปฏิมากรแก้วมรกตกับพระบางลงมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย พระเจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรีให้สร้างโรงพระแก้วที่หลังพระอุโบสถวัดแจ้งในพระราชวัง เชิญพระปฏิมากรทั้งสองพระองค์ประดิษฐานไว้ในโรงนั้น ครั้นปีชวดโทศกศักราช ๑๑๔๒ พระชนมายุ ๔๔ พรรษา พระองค์ยกโยธาพลากรออกไปปราบประเทศกัมพูชา แผ่นดินเมืองเขมรซึ่งเป็นจลาจล ครั้นเจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรีเสียพระสติประพฤติวิปริตต่าง ๆ ทำให้สมณพราหมณาจารย์และขุนนางข้าราชการราษฎรได้ความเดือดร้อนด้วยราชทัณฑ์อันมิควรต่าง ๆ จนราษฎรละทิ้งเหย้าเรือนภูมิลำเนาหนีเข้าป่าไปเป็นหลายตำบล แผ่นดินเกิดเข็ญเป็นทรยุค จนขุนนางหัวเมืองยกไพร่พลเข้าล้อม

กรุงธนบุรีไว้ จับพระเจ้าแผ่นดินให้ออกเสียนอกอำนาจ แล้วมีหนังสือบอกออกไปเชิญเสด็จพระองค์เข้ามา ให้ชำระเสี้ยนศัตรูในกรุงธนบุรีให้ราบคาบเป็นปกติ แล้วมุขมนตรีปรึกษาพร้อมกันกราบทูลวิงวอน อัญเชิญพระองค์ให้เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ จึ่งทรงพระราชดำริว่า เวลานี้แผ่นดินเกิดทรยุคจลาจล ถ้าจะไม่ทรงรับบำรุงแผ่นดิน พระพุทธศาสนาก็จะเสื่อมทรุดเศร้าหมอง ทั้งสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรทั้งปวงก็จะได้ความเดือดร้อนคับแค้นยุคเข็ญด้วยไม่มีที่พึ่ง จึ่งได้ทรงรับการที่จะบำรุงแผ่นดินต่อไป ชีพ่อพราหมณ์ตั้งพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดยสังเขป

ณวันพฤหัสบดีเดือนแปดขึ้นสองค่ำ ปีขาลจัตวาศกศักราช ๑๑๔๔ พระชนมายุได้ ๔๗ พรรษา พระองค์ทรงพระราชดำริเห็นว่า ฝั่งฟากตะวันออกของกรุงธนบุรีเป็นที่ชัยภูมิมงคลอันประเสริฐ สมควรจะตั้งเป็นพระมหานครใหญ่ได้ จึ่งให้สถาปนาพระราชวังตรงฝั่งปลายแหลมในคุ้งแม่น้ำ ตั้งพระราชพิธีฝังหลักพระนคร

ณวันอาทิตย์เดือนหกขึ้นสิบค่ำ ปีขาลจัตวาศกศักราช ๑๑๔๔ ก่อกำแพงป้อมประตูเชิงเทินหอรบ และขุดคูเขตคัน

พระนครเสร็จแล้ว จึ่งสถาปนาสร้างพระอุโบสถในพระราชวังนี้ มีแถวระเบียงรอบพระอาราม ประดับด้วยเครื่องแต่งต่าง ๆ งามวิจิตรยิ่งนัก

ครั้นณวันจันทร์เดือนสี่แรมห้าค่ำ ปีมะโรงฉศกศักราช ๑๑๔๖ จึ่งให้เชิญพระพุทธรัตนปฏิมากร ออกจากหอพระแก้วในพระราชวังเก่า แห่ข้ามมายังพระราชวังนี้ อัญเชิญประดิษฐานในพระอุโบสถพระอารามใหม่ พระราชทานนามพระอารามว่าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สำหรับเป็นที่ประชุมข้าทูลละอองธุลีพระบาท ถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา เป็นมงคลการพระราชพิธีปีละสองครั้ง

ครั้นณวัน — — ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศกศักราช ๑๑๔๗ พระชนมายุได้ ๕๐ พรรษา มุขมนตรีชีพ่อพราหมณ์ตั้งพระราชพิธีราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียรอีกครั้งหนึ่ง ทั้งมีการฉลองพระอารามสมโภชพระนครถ้วนกำหนดสามวัน จึ่งพระราชทานนามพระนครใหม่ ให้ต้องกับนามพระพุทธรัตนปฏิมากรว่า กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมนิเวศน์มหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต ศักรทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์ พระองค์โปรดให้

สมเด็จพระอนุชาธิราชรับอุปราชาภิเษก เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ เป็นกรมพระราชวังหลัง และทรงยกย่องพระประยูรวงศานุวงศ์ให้ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าต่างกรมและพระองค์เจ้า ตั้งดำรงวงศ์ขัตติยราชตระกูล เป็นปฐมเค้ามูลสืบสันตติวงศ์มาจนกาลทุกวันนี้ และทรงทะนุบำรุงชุบเลี้ยงตั้งตำแหน่งยศเสนาบดี และข้าทูลละอองธุลีพระบาทราชเสวกาภรผู้ใหญ่ผู้น้อยครบทุกหมู่ทุกกรมทุกกระทรวง ฝ่ายตำแหน่งสมณศักดิ์ก็ทรงยกย่องสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยคณะเหนือใต้ฝ่ายคามวาสีอรัญญวาสี ให้ช่วยบำรุงรักษาพระพุทธจักรทุกตำแหน่งครบบริบูรณ์ และทรงสร้างพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ครั้นต้องอสนีบาตเพลิงไหม้ ทรงสถาปนาขึ้นใหม่เปลี่ยนนามว่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และประดิษฐานพระมหามนเทียรและพระที่นั่งน้อยใหญ่ ทั้งพระคลังหลวงและหอเครื่องสรรพยุทธอาวุธภัณฑ์ และเครื่องสูงเครื่องกระบวนแห่และเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์สรรพราชูปโภคพระเครื่องต้นต่าง ๆ ต้องตามขัตติยราชประเพณีครบถ้วนทุกสิ่งสิ้น และได้ทรงหล่อปืนใหญ่ขึ้นไว้สำหรับพระนคร ชื่อนารายณ์สังหาร

คู่กับปืนพระยาตานีที่ได้ชะเลยมาแต่เมืองตานีหนึ่ง ปืนมารประลัยหนึ่ง ไวอรรณพหนึ่ง พิรุณแสนห่าหนึ่ง พลิกพสุธาหงายหนึ่ง อิศวรปราบจักรวาฬหนึ่ง พระกาฬผลาญโลกหนึ่ง ยังปืนน้อยๆ ก็เป็นอันมาก พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินกรีธาทัพหลวง ไปปราบปรามพะม่าข้าศึกอันยกเข้ามาติดขอบขัณฑสีมา เป็นสงครามใหญ่ที่ตำบลลาดหญ้า แขวงเมืองกาญจนบุรีครั้งหนึ่ง ที่ตำบลแม่กษัตรีย์แขวงเมืองกาญจนบุรีครั้งหนึ่ง ตำบลปากน้ำพิงแขวงเมืองพระพิษณุโลกครั้งหนึ่ง ที่เมืองทะวายสองครั้ง ที่ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนิน เป็นแต่โปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปบ้าง ให้เสนาบดีถืออาชญาสิทธิ์ไปปราบปรามหลายครั้ง ได้ปราบอริราชปัจจามิตรทุกทิศทุกทาง ให้สงบเรียบราบพ่ายแพ้แก่พระบารมี แผ่พระราชอาณาจักรฝ่ายเหนือตลอดถึงเมืองนครเชียงใหม่ เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันท์น์ ฝ่ายตะวันออกสิ้นเขตต์เมืองเขมร จนกระทั่งถึงเขตต์แดนญวน ฝ่ายตะวันตกต่อกับเมืองมอญ ฝ่ายเขตต์ใต้สิ้นเขตต์แดนเมืองไทร ซึ่งเป็นมะลายูประเทศ ทรงทะนุบำรุงขอบเขตต์ขัณฑสีมาอาณาจักรให้สมบูรณ์ ทั้งพระศาสนาก็รุ่งเรืองชัชวาล พระองค์ได้ช้างพังเผือกเอกขนานนามว่าพระเทพกุญชรหนึ่ง และพังเผือก

ครั้งนานนามว่าพระอินทรไอราหนึ่ง เป็นมงคลราชพาหนะเฉลิมพระเกียรติยศศรีพระนคร อนึ่งทรงพระราชอุตสาหะให้เสวกามาตย์ซึ่งมีสติปัญญา ชำระสอบสวนเรียบเรียงพระราชกฤษฎีกากฎหมายธรรมเนียมยุติธรรม ซึ่งโบราณกษัตริย์บัญญัติแต่งตั้งไว้นั้นให้ถูกถ้วนตามแบบบทหมวดมาตราบริบูรณ์แล้ว ให้สร้างขึ้นไว้สามฉะบับ ประทับตราพระราชสีห์ พระคชสีห์ บัวแก้วทั้งสามฉะบับ สำหรับลูกขุนตระลาการ ตัดสินคดีของราษฎร ฝ่ายพระพุทธจักรเล่า ก็ทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชให้ประชุมพระสงฆ์ราชาคณะและเปรียญ อันทรงพระปริยัติธรรม ๒๑๘ รูป กับคฤหัสถ์ราชบัณฑิตาจารย์ ๓๒ นาย ทำสังคายนาสอบพระไตรปิฎก ที่พระอุโบสถวัดมหาธาตุให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ ทรงพระอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนิน ด้วยกระบวนพยุหยาตราไปประทับที่ประชุมทำสังคายนาทุกวัน ห้าเดือนเสร็จการสังคายนาแล้ว โปรดให้สร้างพระคัมภีร์พระปริยัติธรรมครบพระไตรปิฎกประดิษฐานไว้ณหอมนเทียรธรรม และสร้างแจกจ่ายไปตามพระอารามหลวง สำหรับภิกษุสามเณรเล่าเรียนสืบอายุพระพุทธศาสนา อนึ่ง ทรงพระราชศรัทธาสถาปนาและปฏิสังขรณ์พระอารามคือ วัดพระเชตุพน วัดราชบุรณะ วัดสระเกศ วัด

สมอราย วัดระฆัง วัดโมลีโลก วัดอรุณ วัดสุวรรณาราม วัดราชสิทธาราม วัดยานนาวา วัดคูหาสวรรค์ วัดกุฎียาราม วัดสุวรรณดาราราม รวมสิบสามพระอาราม และเริ่มสร้างวัดสุทัศน์เทพวรารามยังหาสำเร็จไม่ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ถวายนิตยภัตรไตรปีแก่พระสงฆ์ราชาคณะเปรียญฐานานุกรมตามสมควรแก่สมณศักดิ์ และถวายนิตยภัตรค่าจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์อนุจรทุกพระอารามหลวง พระองค์เป็นศาสนูปถัมภก บำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองถาวร พระองค์เป็นอัจ–ฉริยมนุษย์บุรุษรัตนอันพิเศษ ตั้งพระราชหฤทัยเพื่อจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และบำรุงอาณาประชาราษฎรทั้งปวงให้ได้สุขานุสุข พระราชอุตสาหวิริยภาพสู้ทรมานพระองค์ ทรงดำริราชการสงครามปราบปรามปัจจามิตร ฝ่าทนอาวุธข้าศึกตั้งแต่พระชนมายุ ๓๒ พรรษา ยังเป็นมัชฌิมวัยจนพระชนมพรรษา ๔๗ ล่วงเข้าปัจฉิมวัย จึ่งได้ปราบดาภิเษกเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ตั้งพระราชหฤทัยบำรุงพระพุทธศาสนา บำเพ็ญพระราชกุศลสรรพหิตจริยา และบำรุงไพร่ฟ้าประชากรให้ถาวรเกษมสุขทุกตำบล พระองค์ก็มีพระราชโอรสพระราชธิดา ด้วยสมเด็จพระอัครมเหสีเดิม อันทรงพระนามปรากฏภายหลังว่า กรมสมเด็จ

พระอมรินทรามาตย์ ถึงสิบพระองค์ แต่ที่ดำรงพระชนม์อยู่จนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้นสี่พระองค์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอองค์ใหญ่ โปรดให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ภายหลังได้เสด็จดำรงราชอิสสริยยศ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถใกล้จะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบสิริราชสมบัติแด่สมเด็จพระบรมราชโอรสให้เถลิงถวัลยาธิปัตย์ สืบพระราชสันตติวงศ์ ทรงพระนามปรากฏในภายหลังว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชบุตรพระราชบุตรี ซึ่งเกิดด้วยพระสนมนอกนั้นอีกสามสิบสามพระองค์ ก็ได้ทรงดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นพระองค์เจ้าต่างกรมและพระองค์เจ้า ช่วยราชการแผ่นดินสืบมาภายหลังเป็นช้านาน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จดำรงพิภพมณฑลสยามรัฐอยู่ยี่สิบแปดพรรษา ประมวลพระชนมายุเจ็ดสิบสองพรรษาเศษหกเดือนบริบูรณ์ ก็เสด็จสวรรคต ณวันพฤหัสบดีเดือนเก้าแรมสิบสามค่ำ ปีมะเส็งเอกศกพระพุทธศาสนกาล ๒๓๕๒ จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี มีพระราชประวัติพระราชพงศาวดาร ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาฉะนี้

ก็และพระราชกุศลทักษิณานุประทานมัย ซึ่งสมเด็จบรม

บพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระปฐมบรมมหาราชาธิราชเจ้านี้ เสร็จโดยทรงคำนับนบนอบคารวนิบัจการนับเป็นอปจายนจริยาพิเศษแผนกหนึ่ง เมื่อกล่าวโดยอุกฤษฎ์เนื่องด้วยโลกุตรคุณ ก็ตกต้องในพุทธภาษิตอัษฎกฉันท์ว่า ยมฺหา ธมฺมํ วิชาเนยฺย สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ บุทคลพึงรู้วิเศษแจ้งชัดซึ่งธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาไว้ แต่ท่านผู้ใดเป็นผู้แสดงให้ฟัง สกฺกจฺจนฺตํ นมสฺเสยฺย อคฺคิหุตฺตํว พฺราหฺมโณ บุทคลผู้ตรัสรู้ธรรมนั้นพึงนมัสการท่านผู้แสดงนั้นโดยเคารพ ประหนึ่งพราหมณ์นมัสการเพลิงที่ตนบูชานั้นเทอญ

ปริยายนี้เป็นอย่างอุกฤษฎ์ เมื่อจะกล่าวตามคุณธรรมเพียงเจริญชาติ เจริญวัย เจริญคุณ ต่ำกว่าโลกุตรคุณลงมา อปจายนกริยานั้นเป็นกุศลธรรมทางสุคติภพสมบัติ ตามพุทธภาษิตคาถาเนื่องด้วยกิตติพรหมจรรย์ว่า เย วุฑฺฒํ อปจายนฺติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา นรชนทั้งหลายเหล่าใดเป็นผู้ฉลาดในธรรม ย่อมคำนับนบนอบซึ่งท่านผู้เจริญ ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ปาสํสา นรชนทั้งหลายนั้นเป็นคนวิเศษ ซึ่งบัณฑิตชาติจะพึงสรรเสริญในปัจจุบันภพเห็น

ประจักษ์นี้ด้วย สมฺปราโย จ สุคติ ภพเบื้องหน้าของนรชนเหล่านั้นเป็นสุคติด้วย

โดยอธิบายว่า ชนทั้งหลายนั้น ได้ความสรรเสริญในภพปัจจุบัน ครั้นทำลายขันธ์ก็มีสุคติภพเป็นที่ไปณเบื้องหน้า อปจายน กิริยา เป็นความประพฤติชอบ นำสาธุชนผู้บำเพ็ญให้ประสพความสุขสิริสวัสดิ์ ทั้งปัจจุบันและเบื้องหน้า ด้วยประการฉะนี้

ก็และวุฑฒะท่านผู้เจริญนั้น แจกโดยวิภาคเป็นสามคือ ชาติวุฑฺโฒ ผู้เจริญโดยชาติหนึ่ง วยวุฑฺโฒ ผู้เจริญโดยวัยอายุกาลหนึ่ง คุณวุฑฺโฒ ผู้เจริญโดยคุณความดีหนึ่ง ฉะนี้

ในวุฑฒบุทคลสามนั้น มนุษย์นรชนผู้ใดสูงโดยชาติที่มหาชนนับถือว่าเป็นใหญ่ว่าประเสริฐ ในประเทศนั้น ๆ ตามกาลนั้นๆ มีกษัตริย์มหาศาลและราชกุลิกมนุษย์เป็นต้น มนุษย์นรชนนั้นชื่อว่า ชาติวุฑฺโฒ ผู้เจริญโดยชาติ มนุษย์ชนใดมีวัยอายุกาลมาก มนุษย์ชนนั้นชื่อว่า วยวุฑฺโฒ ผู้เจริญวัยผู้ใหญ่โดยอายุกาล มนุษย์ชนใดมีคุณความดีในสันดานมาก มนุษย์ชนนั้นชื่อว่า คุณ-วุฑฺโฒ ผู้เจริญโดยคุณผู้ใหญ่โดยความดี ท่านผู้เจริญใดพร้อมด้วยองคสมบัติทั้งสามคือ ชาติ วัย คุณ ท่านผู้เจริญนั้นควร

นับนบนอบโดยวิเศษแห่งสรรพชนนิกร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระปฐมบรมมหาราชาธิราชเจ้านั้น พร้อมองค์ทั้งสามประการ ควรแก่ความคารวนิบัติการสรรพสักการกิจ ของพระบรมราชวงศานุวงศ์และข้าราชการ และไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั่วพระราชอาณาเขตต์รัชชสีมามณฑล มีพระเดชพระคุณเป็นอเนกประการพ้นที่จะพรรณนา ทั้งบุญญาธิการบารมีธรรมก็เป็นอนันตอโนปไมย ด้วยประการฉะนี้

ก็และพระราชกุศลจีวรบิณฑบาตไทยธรรมเจ็ดสิบสี่ภาค ทรงบริจจาคในพระสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรกับสมณบริกขาร กับทั้งธรรมเทศนากัณฑ์บูชาภัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลเป็นปัตติทานถวาย แด่สมเด็จพระบรมมหาปัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเสด็จสวรรคตแล้วนั้น แม้จะเสด็จสถิตในทิพยาลัยอมรพิมาน หรือในสถานคติอุบัติใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยทิพยจักษุ ทิพยโสต หรือด้วยญาณพิถีทางใดทางหนึ่ง แล้วจงได้ทรงรับบรมราชูทิศอนุโมทนา เพื่อเจริญกุศลราศีและสุขสิริสวัสดิ์ ซึ่งจะได้สำเร็จผลโดยสมควรแก่คตินั้น ๆ จงทุกประการเทอญ

พระราชกุศลบุญนฤธิ์ ทักษิณานุประทานมัย ในอภิลักขิต-
สมัยกาลพิเศษนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญ
โดยกำลังพระราชศรัทธา พร้อมด้วยฉันท วิริย จิตต วิมังสา
จตุราธิบดีและพระวิจารณญาณปัญญาบารมี พระสติสัมปชัญญะ
พระอัปปมาทธรรมอันแรงกล้า สมบูรณ์เป็นประโยคสัมปทา
อันอุดมนี้ จงสำเร็จเป็นธรรมิการักขาวรณคุตโยบาย สะกัด
กั้นสรรพศัตรูหมู่ปัจจามิตร และภยันตรายจงนิราสปราศ
ไกล อย่าได้มาพ้องพานในพระบาทยุคล ขอให้สรรพนิรมล
พระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล พระชนมสุขศุภอรรถอิฐวิบุลผล
จงประสิทธิสมบูรณ์ในสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ดั่ง
พระบรมราชประสงค์ทุกประการ เอวํ ก็มี

"จตุสังคหราชจริยา" จตุ = ๔ สังคห = ธรรมะยึดเหนี่ยว
ราชจริยา = ความประพฤติที่พระเจ้าแผ่นดินทำ รวมความว่า
ธรรมะยึดมั่นเป็นหลักที่แสดงความโอบอ้อมอารี ซึ่งกันและกัน
แบ่งเป็น ๔ คือ. ๑. ทาน คือการสละสิ่งของเงินทองให้กัน
(๒) พูดจาไพเราะ
(๓) การทำประโยชน์แก่ทั้งเพื่อน
(๔) ความเป็นผู้มีตนเสมอ เสมอต้นเสมอปลายไม่
เปลี่ยนแปลง ทำตนให้สมศักดิ์ตระกูล

พระพุทธเลิศหล้านภาลัย

หนังสือเทศนาพระราชประวัติ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสุจริตจริยา หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ วัดบวรนิเวศราชวิหารพระอารามหลวง ถวายที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ในการพระราชกุศลซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในการซึ่งบรรจบรอบร้อยปีที่หนึ่ง ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ปราบดาภิเษกดำรงกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยานี้มา ได้ถวายเทศน์ เมื่อณวันพฤหัสบดี เดือนเจ็ดแรมสิบสี่ค่ำ ปีมะเมียจัตวาศกศักราช ๑๒๔๔ มีลำเนาเทศนาต่อไปนี้

นมตฺถุ สุคตสฺส

ธมฺมญฺจเร สุจริตํ น ตํ ทุจฺจริตญฺจเร
ธมฺมจารี สุขํ เสติ อสฺมิํ โลเก ปรมฺหิ จ

ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺรา อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ
สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺตีติ

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนาในสุจริตจริยากถา แสดงความประพฤติธรรมให้เป็นสุจริต กิจที่ตนประพฤติด้วยดี ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี อนุโมทนาในพระราชกุศลทักษิณานุประทานมัยอนวัชชกิจ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัย ทรงพระราชอุทิศถวายในสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ธรณินทราธิราช รัตนากาศภาสกรวงศ์ องค์ปรมาธิเบศร์ ศรีภูวเนตรวรนารถนายก ดิลกรัตนราชชาติอาชาวศัยสมุทัยดโรมนต์ สกลจักรวาลาธิเบนทร์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หริหรินทรธาดาธิบดี ศรีสุวิบุลคุณอกนิฐ ฤทธิราเมศวรมหันต์ บรมธรรมิกราชาธิราชเดโชชัย พรหมเทพาดิเทพนฤบดินทร์ ภูมินทรปรมาธิเบศร์ โลกเชษฐวิสุทธิรัตนมกุฎประเทศคตามหาพุทธางกูรบรมบพิตร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นพระบรมราชโอรสร่วมพระราชหฤทัย ในพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ได้เถลิง

ถวัลยราชสมบัติสืบสนองพระองค์ ดำรงราชประเพณีต่อมา ในรัชกาลที่ครบสอง มีพระราชจรรยารัฐานุปาลโนบาย ปฏิบัติ พระราชกรณียพระราชกุศล ละม้ายคล้ายคลึงตามพระราชธรรม จริยาวัตทรงทำนุบำรุงชุบเลี้ยงพระบรมราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ให้ดำรงยศบรรดาศักดิ์สืบตระกูลเนื่องกันมา และทรงปราบปรามศัตรูป้องกันพระนคร และทรงทำนุบำรุงอาณาประชาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขทั่วหน้า เป็นที่ยินดีของพระบรมราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยอาณาประชาราษฎรทั้งปวง พระองค์นั้น

และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระบรมอัยยการิราชเจ้านั้น ได้เสด็จมายังโลกนี้อุบัติในพระครรโภทรพระราชชนนีพระพันปีหลวง ซึ่งปรากฏพระนามณกาลบัดนี้ว่า กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ อันมีสิริลักษณวิลาส ญาติสมบัติบริบูรณ์ ตระกูลมหาเศรษฐีไม่มีตระกูลอื่นจะเสมอ ณอัมพวาพาหิรุทยานประเทศ ณแขวงเมืองสมุทรสงคราม

ครั้นณวันพุธเดือนสี่ขึ้นเจ็ดค่ำ ปีกุนนพศกจุลศักราช ๑๑๒๙ ก็เสด็จจากพระครรภาศัย เป็นพระราชประสูติกาลมงคลสมัย ณแขวงเมืองสมุทรสงครามอัมพวาพาหิรุทยานประเทศ ซึ่งเป็น

มูลราชนิเวศน์มหาสถานนั้น พระองค์เป็นพระบรมราโชรสที่สี่ใน พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลก ซึ่งกาลครั้งนั้นทรงดำรงพระยศตำแหน่งหลวงยกกระ- บตรเมืองราชบุรี และพระองค์เป็นที่สี่ในพระบรมราชชนนี พระ พันปีหลวงพระองค์นั้น ก็และก่อนแต่กาลที่พระบาทสมเด็จพระ พุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จจากพระครรภาศัยพระบรมราชชนนี นั้น เมื่อณเดือนเจ็ดปีระกาสัปตศกศักราช ๑๑๒๗ พุกามดัสกรยก โยธาทัพมาย่ำยีสยามประเทศ ครั้นณวันอังคารเดือนห้าขึ้นเก้าค่ำ ปีกุนนพศกศักราช ๑๑๒๙ กรุงเทพมหานครโบราณราชธานีก็เสีย แก่พะม่าปัจจามิตร ชนนิกรเกิดอกุศลจิตต์ควบคุมกัน ประพฤติ อัญญมัญญวิเหสา ก็ในลำดับนั้นสยามประเทศถึงซึ่งแบ่งเป็น หกส่วน เพราะสยามประเทศเป็นจลาจลฉะนี้ พระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ จึ่งได้ควบคุมประชุมชนตามสมควร เร้นซ่อนอยู่ณสถานที่ควรจะ พ้นภัยได้ เพราะฉะนั้น จึ่งมีคำเก่าเล่าสืบมาว่า กรมสมเด็จ พระอมรินทรามาตย์ ได้พาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า นภาลัย ตั้งแต่เสด็จอยู่ณพระครรภาศัย ไปณสถานสุมทุม พฤกษชาติอันรกชัฏ ซ่อนเร้นอยู่พ้นภัยพิบัติดัสกรพุกามได้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จจากพระครรภาศัย พระราชประสูติสมัยมงคลกาล เป็นระหว่างสยามมณฑลแบ่งเป็นหกส่วน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระชนมพรรษาได้ ๒ พรรษา นับโดยวรรษคณนานามปี คือปีชวดสัมฤทธิศกศักราช ๑๑๓๐ พระยาวชิรปราการ ซึ่งต่อรบพะม่าข้าศึกมีชัยแล้ว ได้ยกมาตั้งพระนครกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึ่งได้เสด็จมาปฏิบัติราชการในพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงรับตำแหน่งที่ราชฐานันดร เป็นพระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา แล้วได้ทรงรับเลื่อนยศบรรดาศักดิ์เป็นลำดับโดยความชอบ จนถึงเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เสด็จมาประทับพระราชวังเดิม ณกาลครั้งนั้นเรียกกันว่าบ้านหลวง ซึ่งตั้งอยู่ริมอู่กำปั่นใต้วัดระฆังโฆสิตาราม เรียกตามนามเดิมว่าวัดบางว้าใหญ่ ที่เป็นวังพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนันตการฤทธิ ในรัชชกาลนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จมาปฏิบัติราชการนั้น กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ก็ได้พาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จไปประทับณพระราชวังเดิมนั้น

ครั้นเมื่อพระชนมพรรษาได้ ๘ พรรษา ปีมะเมียฉศกศักราช

๑๑๓๖ ปี ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกาธิบดีงานสงครามณเมืองเชียงใหม่ แล้วได้โดยเสด็จต่อไปในงานสงครามพุกามตีสะกรบ้านนางแก้วเขาชะงุ้มแขวงเมืองราชบุรี แล้วโดยเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปรักษาเมืองเชียงใหม่ แล้วโดยเสด็จพระราชดำเนินพยุหพลไกรลงมารักษาเมืองพิษณุโลก งานสงครามพุกามอะแซหวุ่นกี้ แล้วโดยเสด็จงานสงคราม ปราบปรามเมืองนางรองเมืองจำปาศักดิ์เป็นต้น เสด็จกลับถึงกรุงธนบุรี นับพระชนมพรรษาโดยปีได้ ๑๑ พรรษา เมื่อพระชนมพรรษา ๑๒ พรรษาได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกาธิราชในราชการยุทธณกรุงศรีสัตนาคนหุต ครั้งนั้นได้เชิญพระมหามณีรัตนปฏิมากร ซึ่งเป็นศิริสำหรับพระบารมี ในพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ลงมา เมื่อเสด็จกลับถึงนั้นพระชนมพรรษา ๑๓ พรรษา จึ่งสมเด็จพระบรมชนกาธิบดี ได้จัดการพิธีจรดพระกรรบิดกรรไตรครั้นโสกันต์แล้ว จึ่งมอบพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระบรมราชโอรส ไว้ในสมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่) วัดระฆังโฆสิตาราม อันได้ถวายทำนายพระลักษณนิมิตต์เป็นมหัศจรรย์ในวันโสกันต์นั้น จึ่งทรงชำนิชำนาญลักษณะโคลงพากย์ฉันท์กาพย์กลอน ถึงซึ่งนับเนื่องในบวรกวีวงศ์ เมื่อพระชนมพรรษา

๓๔ ปีชวดโทศกศักราช ๑๑๔๒ ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกกรีธาทัพออกไปณกุรุรัฐ ครั้นปีฉลูตรีศกศักราช ๑๑๔๓ ฝ่ายข้างกรุงธนบุรีก็พิบัติวุ่นเชิญ มิได้มีความเย็น ร้อนยิ่งกว่ากาลก่อน พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ จึ่งดำเนินพยุหแสนยากรกลับเข้ามา ได้เสวยศวรรยาธิปัตย์ ดำรงเศวตฉัตรนพปฎลณกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยาพระบรมราชธานีนั้น ด้วยความยินดีของนิกรชน เชิญขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกในปีขาลจัตวาศกศักราช ๑๑๔๔ จึ่งโปรดให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นพระบรมราโชรส ร่วมพระราชหฤทัยนิพัทธานุยันต์ได้โดยเสด็จจากกัมพุชเขตต์ขัณฑ์ มาเสวยศวรรยาธิปัตย์แต่พระองค์เดียว มิได้มีพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่น ๆ เสมอเหมือน สถิตในพระยศอัครวรสถานตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าต่างกรม มีนิยมพระราชทินนนามในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร โปรดให้ประทับณพระราชวังเดิมนั้น ตามบรรพราชประเพณีพระบรมกษัตริย์ผลัดพระวงศ์ใหม่ และโปรดให้ว่าราชการอันใกล้ชิดสนิทในพระองค์ต่าง ๆ อย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอแต่ก่อนทุกประการ ด้วยพระชนมพรรษายัง

น้อยอยู่ จึ่งยังมิได้โปรดให้ว่าราชการแผ่นดิน และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อสถิตในพระยศสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าต่างกรมนั้น พระชนมพรรษาโดยวรรษคณนานามปี ๑๒ พรรษา

ครั้งนั้น สมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่) ต้องราชทัณฑ์ในพระราชวังทั้งสอง สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้านั้น ทรงดำรงในพระกตัญญูธรรม จึ่งได้ทรงผ่อนผันทูลขอโทษ มาภายหลังจึ่งได้เป็นหลวงอนุชิตพิทักษ์แล้วเป็นพระยาพจนาภิมณฑ์ ก็และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระองค์นั้น เมื่อพระชนมพรรษา ๑๙ พรรษา ปีมะเส็งสัปตศกศักราช ๑๑๔๗ ปี ปีที่สี่ในปฐมรัชชกาลสมเด็จพระบรมชนกาธิราช โปรดอนุญาตให้เสด็จไปประทับ ณพระราชวังพระเจ้ากรุงธนบุรี ที่โปรดพระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศร์บดินทร์ เพราะสมเด็จพระเจ้าหลานเธอพระองค์นั้นสิ้นพระชนม์ล่วงไป ที่วังนั้นทุกวันนี้ปรากฏนามว่าพระราชวังเดิม ซึ่งเป็นวังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรพรรดิพงศ์ ณปัจจุบันนี้ เมื่อพระชนมพรรษา ๑๙ พรรษานั้น ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกาธิบดีงานสงครามตำบลลาดหญ้า และทาง

เมืองเหนือ เมื่อพระชนมพรรษา ๒๐ พรรษา ได้โดยเสด็จสมรกรรมณตำบลท่าดินแดงสามสบ เมื่อพระชนมพรรษา ๒๓ พรรษา ปีมะแมนพศกศักราช ๑๑๔๙ ปีที่หกในปฐมรัชชกาล ได้เสด็จดำเนินพยุหโยธาทิหาญ เป็นยกกระบัตรสมเด็จพระบรมชนกาธิบดีขึ้นไปตีเมืองทะวาย และราชการครั้งนั้นจวนจะได้เมืองทะวายอยู่แล้วพอขัดสนสะเบียงลง ก็ดำรัสให้กรีธาทัพกลับคืนพระนคร เมื่อพระชนมพรรษานับโดยวรรษคณนานามปี ๒๒ พรรษา นับโดยอายุโหราได้ ๒๓ พรรษา ๓ เดือนเศษ มักกฎสัมพัตสรรวิวารอาษาฒมาสศุกลปักษ์ปาฏิบทดิถี ศักราช ๑๑๕๐ ปี ปีที่เจ็ดในปฐมรัชชกาล พระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถจึ่งโปรดให้ทรงผนวชพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรเรศร์ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ครั้นเวลาเช้าสามโมง พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ ก็เสด็จพระราชดำเนินณพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชชกาลนั้นและพระบรมวงศานุวงศ์ ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลาย ก็สโมสรสันนิบาตโดยอันดับ ส่วนพระภิกษุสงฆ์ราชาคณะ ก็ประชุมพร้อมในที่สโมสรสันนิบาตนั้น จึ่งเสนาบดีปรึกษาให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่ง

ดำรงพระยศปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรนั้น ทรงพระผนวชก่อน ถึงอ่อนพระชนมพรรษาก็เป็นลูกหลวงเอก มีบรรดาศักดิ์สูงกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอทั้งสองพระองค์นั้น อุปสมบทกรรมได้มีในอุโบสถสีมานั้นเป็นปฐม ครั้นเสร็จทรงอุปสมบทแล้ว ก็ประทับอยู่ณพระอุโบสถ เวลาบ่ายพระสงฆ์ราชาคณะสวดพระพุทธมนตร์ ครั้นรุ่งเช้าพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน เป็นการสมโภชเสร็จแล้ว ตั้งขะบวนแห่ขึ้นไปประทับณวัดสมอราย ภายหลังจึ่งได้พระราชทานนามว่า วัดราชาธิวาสวิหาร พระองค์ได้ทรงปฏิบัติตามวินัยบัญญัติสิกขาบท ทรงบำเพ็ญกรรมฐานภาวนาในสำนักพระบัญญาวิสารทเถร (นาค) จนออกพรรษาแล้ว เสด็จลาพระผนวชมารับราชการดังเก่า เมื่อพระชนมพรรษา ๒๗ พรรษา ได้โดยเสด็จสมเด็จพระราชบิดาพระราชดำเนินไปเมืองทะวาย โดยพระราชดำริจะทำยุทธนาการเมืองเมาะตะมะเป็นต้น ครั้งนั้นเกิดพิบัติหาสำเร็จดังพระราชประสงค์ไม่

ครั้นเมื่อปีกุนเบญจศกศักราช ๑๑๖๕ พระชนมพรรษา ๓๗ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระประชวรพระโรคขัดพระบังคนเบา พระอาการมาก พวกข้าราชการในพระราชวังบวรมี

ใจกระด้างกล้าแข็งนัก คบคิดกับพระโอรสพระองค์ใหญ่ในพระราชวังบวร ฯ ให้ก่อการกำเริบคิดประทุษร้ายต่อสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ ข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวงจะขึ้นไปตั้งกองล้อมวงรักษาในพระราชวังบวร ฯ ก็ตั้งลงมิได้ ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มาขับไล่เสียมิให้ตั้ง การก็เป็นที่หวั่นหวาด แต่เรรวนกันอยู่หลายวัน พระอาการหนักลงเห็นว่าจะสวรรคตเป็นแน่แล้ว จึ่งมีพระบรมราชโองการโปรดให้สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้า ซึ่งดำรงพระยศปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรอยู่นั้นเสด็จขึ้นไปจัดการ พร้อมด้วยเจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยายมราช สมเด็จพระบรมอัยยกาธิบดีนาถเสด็จทรงพระเสลี่ยงขึ้นไป เจ้าพระยาทั้งสองยึดคานพระเสลี่ยงสองข้าง ข้าราชการพระราชวังหลวง ฝ่ายทหารพลเรือนก็ตามเสด็จขึ้นไปทุกหมู่ทุกกรม จึ่งมีรับสั่งให้ตั้งกองรักษา รายตลอดแต่ประตูพรหมทวารขึ้นไปรอบพระราชวังบวร ฯ ตามควรแก่ราชการ ในขณะนั้น ข้าราชการในพระราชวังบวร ฯ ก็บังเกิดความสยดสยอง ครั่นคร้ามยำเกรงพระเดชานุภาพ มิอาจขัดขวางโต้ทานขับไล่ได้ การที่ตั้งกองป้องกันรักษานั้นก็เป็นอันสำเร็จโดยพระราชประสงค์ทุกประการ พระบาทสมเด็จพระปฐม

บรมราชวงศ์จึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรมอยู่ที่พระที่นั่งบูรพาภิมุขในพระราชวังบวร ฯ โปรดให้พระเจ้าลูกเธออยู่รักษาพระองค์ในพระราชมนเทียรภายใน แบ่งจัดเป็นโมงเป็นยามทั้งกลางวันกลางคืน ทุกพระองค์ สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้าซึ่งปรากฏพระยศณเวลานั้นว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรนั้น ได้ทรงบังคับจัดการโดยแข็งแรง ขณะนั้นพระโอรสกรมพระราชวังบวรฯ ที่คิดหมายจะประทุษร้ายต่อแผ่นดินเห็นดังนั้นก็มีใจอาฆาตคิดจะทำร้ายในพระบาทสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้าเสียหลายครั้ง เดชะพระบารมีก็เผอิญให้หวาดหวั่นครั่นคร้ามไปมิอาจทำได้ แต่เสด็จประทับแรมอยู่ในพระราชวังบวร ฯ หกราตรี ถึงณวันพฤหัสบดีเดือนสิบสองแรมสี่ค่ำเวลา ๒ ยาม ๕ บาท กรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จสวรรคต ราชการนั้นก็สำเร็จได้โดยสะดวกด้วยเดชะพระบารมี เผอิญให้ราบคาบเรียบร้อยไป มิได้เกิดจลาจลขึ้นในขณะนั้น ก็และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก บมิได้ดำรัสให้ชำระในขณะนั้นต้องจัดการรักษาพระองค์โดยกวดขันดังนี้ ชะรอยจะทรงพระดำริว่าครั้นชำระขึ้นบัดนี้ ก็จะเป็นที่ขุ่นเคืองพระหฤทัยในสมเด็จพระอนุชาธิราช ด้วยทรงพระประชวรหนักอยู่ และเผื่อคดีนั้น

จะสงบไปได้บ้าง ต่อสมเด็จพระอนุชาธิราชสวรรคตแล้วคดีนั้นปรากฏชัด จึ่งดำรัสให้ชำระโดยสมควร เมื่อพระชนมพรรษา ๓๘ พรรษา ปีชวดฉศกศักราช ๑๑๗๐ ในอาษาฒมาส พระเจ้าเวียดนามให้ทูตนำราชศาส์น เครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวาย ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในราชศาส์นนั้นว่าสมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระชราลงทุกวัน ยังแต่พระเจ้าลูกเธอพระเจ้าหลานเธอ มีกำลังมากเสมอกันอยู่ กาลข้างหน้ากลัวจะไม่เรียบร้อย ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ จะได้มีกำลังและพาหนะมากขึ้นบ้านเมืองจึ่งจะเรียบร้อย การที่เจ้าเวียดนามจำทูลราชศาส์นมาดังนี้ ก็เห็นว่าเจ้าเวียดนามมีความประสงค์ จะให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยครอบครองไอศูรยราชสมบัติสืบสนองพระองค์ต่อไป ด้วยใจยินดีสวามิภักดิ์ ถ้าจะยกพระองค์อื่นขึ้นแล้ว การก็จะแปรผันบมิได้คงความนับถือหรือประการใด อันนี้ก็ส่อแสดงพระบารมีบันดาลให้ยินดีถึงประเทศราช ครั้นสาวนมาสทูตทูลลากลับไป พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า

นภาลัย โปรดประทานของออกไปแก่พระเจ้าเวียดนาม บำเหน็จ
ความสวามิภักดิ์ ปืนคาบศิลาเครื่องเงินประดับพลอยเพ็ชรบอก
หนึ่ง กำมะหยี่หุ้มเปลบักทองขวางผืนหนึ่ง กำมะหยี่หุ้มเปลลาย
ทองสองผืน ทองคำเปลวห้าพันแผ่น เมื่อพระชนมพรรษา ๓๙
พรรษา ปีฉลูสัปตศก ศักราช ๑๑๖๗ พระเจ้าเวียดนามให้ทูต
จำทูลพระราชศาส์นเครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวาย ในพระ
บาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ ราชศาส์นนั้นแสดงความยินดี
ที่ทรงพระเมตตาเสมออยู่ แล้วมีคำถวายชัยมงคล และจะใคร่
ทราบพระบรมเกษมสุขประวัติ และความผาสุกสวัสดิ์ของพระบรม
วงศานุวงศ์ มีของถวายมาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
นภาลัย เครื่องม้าทองคำอย่างญวนสำรับหนึ่ง พระแสงดาบสอง
องค์ แพรสีต่าง ๆ กันห้าสิบพับ ครั้นปีขาลอัฐศกจุลศักราช ๑๑๖๘
สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ กรมพระราชวัง
บวรสถานพิมุขฝ่ายหลังประชวรลง ไม่มีพระบรมราชวงศ์ผู้ใหญ่
ที่จะได้ช่วยทำนุบำรุงแผ่นดินปราบปรามข้าศึกปัจจามิตร อันจะ
บังเกิดขึ้นในทิศานุทิศใด ๆ สืบไปภายหน้า สมเด็จพระปฐมบรม
ราชวงศ์ทรงเห็นว่า สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้า ซึ่งเป็น
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในเวลานั้น

เป็นพระบรมราโชรสพระองค์ใหญ่ มีพระชนม์ได้ ๓๙ พรรษากว่า ทั้งทรงพระวัยวุฒิ ปรีชาฉลาด อาจทราบในราชกิจใหญ่น้อยทั้งปวง ควรจะเป็นที่พึ่งพำนักประชาชนทั่วพระราชอาณาจักร ทำนุบำรุงแผ่นดินให้มีความสุขเจริญสืบไปภายหน้าได้ ทรงพระราชวิตกอยู่ว่า ครั้นจะทรงสถาปนาขึ้นแต่โดยพระราชดำรินั้นก็ไม่ทรงทราบอัธยาศัยข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงเป็นการขัดอยู่ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงพระเจริญแล้ว ไม่ปลงพระหฤทัยในราชการแผ่นดิน มีแต่ทรงฝักใฝ่ในการเล่น ก็ทรงพระพิโรธในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอนั้นเป็นอันมาก จึงพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี มีความเศร้าโศกสลดสยดสยอง เกรงพระเดชานุภาพยิ่งนัก ท่านอัครมหาเสนาบดีปรึกษาตกลงเห็นพร้อมกันแล้ว จึงได้กราบทูลพระกรุณาว่า แต่นี้สืบไปเบื้องหน้าไม่มีพระบรมราชวงศ์ผู้ใหญ่พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งจะได้ช่วยจัดการทำนุบำรุงแผ่นดิน ให้เป็นสุขถาวรวัฒนาสืบไป เห็นแต่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงพระปรีชาสามารถ อาจทราบในราชกิจทั้งปวงสมควรจะทำนุบำรุงแผ่นดินสืบไปเบื้องหน้าได้ ขอรับพระราชทานให้ทรงสถาปนา

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ให้มีพระเกียรติยศใหญ่ยิ่งขึ้นโดยสมควร ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายพร้อมใจกันขอรับพระราชทานฉลองพระเดชพระคุณ ทำนุบำรุงสืบไปมิให้มีอันตรายสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ อันนี้ก็เป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่ให้ปรากฏพระบารมีว่า พระองค์เป็นที่ยินดีของพระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีมนตรีมาตยากร พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ได้ทรงสดับคำ ท่านอัครมหาเสนาบดีกราบบังคมทูลดังนั้น สมด้วยพระราชประสงค์ก็ทรงโสมนัส ทราบอัธยาศัยท่านเสนาบดีแล้วก็สิ้นพระราชวิตก ครั้นณวันเสาร์เดือนอ้ายขึ้นสิบค่ำ เวลาบ่ายสี่โมง สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมพระอนุรักษ์เทเวศร์กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลังสิ้นพระชนม์ ครั้นณวันจันทร์เดือนยี่ขึ้นค่ำหนึ่ง มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยามหาเสนา ให้จัดการตั้งพระราชพิธีมงคลมหาอุปราชาภิเษก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตามอย่างอุปราชาภิเษกกรมขุนพรพินิต ในแผ่นดินพระบรมโกศ ก็การพระราชพิธีมงคลอุปราชาภิเษกนั้น ตั้งที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระมณฑปที่สรงสนาน ตั้งริมชาลาในกำแพงแก้วด้านตะวันออก โรงราช

พิธีพราหมณ์ตั้งนอกกำแพงแก้ว หน้าพระที่นั่งด้านตะวันตกเฉียงเหนือ พลับพลาเปลื้องเครื่องตั้งนอกกำแพงแก้ว ตรงมุขทิศตะวันออก พลับพลาที่ประทับตั้งที่โรงหล่อท้ายพระราชวัง ซึ่งเป็นที่สวนกุหลาบในปัจจุบันนี้ ราชวิถีมีราชวัติฉัตรเบญจรงค์รายทางเป็นระยะ ๆ ตลอดมาตามระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนถึงประตูสุวรรณบริบาล มีต้นกัลปพฤกษ์หลังวัดพระศรีรัตนศาสดารามสี่ต้น พระสงฆ์ห้าสิบสามรูปเจริญพระพุทธมนตร์สามเวลา ตั้งแต่ณวันพฤหัสบดีเดือนยี่ขึ้นเจ็ดค่ำไป เวลาบ่ายตั้งขะบวนพยุหยาตราสี่สาย สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้าทรงเครื่องราชวิภูษณาลังการาภรณ์ ทรงพระมหามาลาต่างสีเสร็จเสด็จประทับเกยทรงพระราชยานกง เดินขะบวนมาโดยราชวิถี เสด็จขึ้นพลับพลาผลัดเครื่องราชวิภูษิตาภรณ์แล้ว ทรงพระเสลี่ยงน้อยเสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประทับในพระฉาก ทรงสดับพระสงฆ์สาธยายพระพุทธมนตร์ ครั้นจบแล้วเสด็จประทับพลับพลาเปลื้องเครื่อง ทรงเครื่องสิริราชปิลันธนาภรณ์ ตั้งขะบวนแห่เสด็จกลับทางประตูพิมานชัยศรี ณวันขึ้นแปดค่ำเก้าค่ำเวลาเช้า ทรงพระเสลี่ยงน้อย เสด็จมาปฏิบัติพระสงฆ์ฉันแล้ว เสด็จออกทางประตูพิมานชัยศรี พร้อม

ด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ประทับทิมสงฆ์ มีดำรัสให้ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์แล้ว เสด็จกลับพลับพลาที่ประทับ ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ขึ้นสิบค่ำ เวลาเช้า ทรงเครื่องราชวิภูษณาลังการาภรณ์ พระกรน้อยพระมหากฐินน้อย เดินขะบวนพยุหยาตราประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องโดยประตูสุวรรณบริบาล ผลัดเครื่องราชปิลันธนาลังการแล้วเสร็จ เสด็จขึ้นบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จึ่งพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์เสด็จพระราชดำเนินมาประทับในที่นั้น พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว ได้เวลามหามงคลอุดมฤกษ์ สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้านั้นก็เสด็จลงประทับที่สรงสนาน เจ้าพนักงานถวายภูษาเครื่องถอดทรงแล้ว ประทับเหนือพระที่นั่งอุทุมพรราชอาสน์ในถาดทองแดง บ่ายพระพักตร์ต่อบูรพทิศ เจ้าพนักงานถวายเครื่องมูรธาภิเษกสรงสนานเสร็จแล้ว พระสงฆ์ ๑๕ รูปถวายน้ำสรง พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ ทรงพระเต้าเบญจครรภมหาสังข์สามเต็มด้วยน้ำบัญจสุทธนที ทรงหลั่งพระราชทานแล้ว ชีพ่อพราหมณ์ถวายน้ำสังข์กลศเวฬุบัตร อิศวรเวทวิษณุเวทสุรเชษฐมนตร์แล้ว ทรงผลัดพระภูษา ถอดเสร็จ เสด็จด้วยราชยานประทับพลับพลาเปลื้องเครื่อง แต่งพระองค์ทรงราช

ปิลันธนาภรณ์ ครั้นได้ศุภวารมหามหุรดิฤกษ์แล้ว ทรงพระเสลี่ยงน้อยเสด็จไป ประทับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ขุนมหาสิทธิโวหารเชิญพานพระสุพรรณบัฏ จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มาไว้ณที่นั้น พระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ ประทับณพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จึ่งมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งสมเด็จพระบรมราชบุตรี เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ออกมาเชิญเสด็จเข้าไป สมเด็จพระเจ้าลูกเธอสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเชิญพานดอกไม้ธูปเทียนตามเสด็จ จึ่งทูลเกล้า ฯ ถวายในสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ จึ่งมีพระบรมราชโองการดำรัส ให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่สาม ซึ่งในเวลานั้น ยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอรุโณทัยอยู่ ออกมาเชิญพานพระสุพรรณบัฏเข้าไป พอได้พระสิริราชฤกษ์ อธิบดีโหรสั่งให้ประโคม จึ่งพระราชทานพระสุพรรณบัฏ พระแสงดาบญี่ปุ่นฝักมะขามสีผลหว้าห่าม สำหรับกรมพระราชวังทรงแต่ก่อน จึ่งดำรัสฝากพระบรมพุทธศาสนา และให้ตั้งอยู่ในสุจริตจริยาโดยราชประเพณี แล้วพระราชทานพระพรชัยศรีสวัสดิ์ทุกประการ แล้วจึ่งมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งยังดำรงพระ

ยศที่สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอยู่ ให้สั่งหมายจง
ทั่วไปให้รับพระบัณฑูร พระสัมพันธวงศ์เธอรับพระบรมราช
โองการ แล้วออกมาสั่งจมื่นเสมอใจราชให้เป็นผู้รับสั่งหมายไป
จงทุกหมู่ทุกกรม แล้วสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้ากราบถวาย
บังคมลา เสด็จออกมาลงเรือพระที่นั่งกราบ ที่ฉนวนเหนือพระ
ตำหนักแพ มีเรือดั้งแห่สามคู่ มีเรือนำหนึ่งเรือกลองหนึ่ง เรือ
ตำรวจข้าราชการตามเสด็จยี่สิบสามลำ เสด็จข้ามไปประทับ
พระราชวังเดิม มิได้ไปประทับพระราชวังบวร ฯ จึ่งขุนมหาสิทธิ
โวหารเชิญพานพระสุพรรณบัฏข้ามไปถวายที่พระราชวัง ใน
การมหาอุปราชาภิเษกนี้ มีพระบรมราชโองการดำรัสให้ตั้งโรง
ทำของเลี้ยงสองโรง ให้เลี้ยงโต๊ะข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่
ผู้น้อยทั้งสามวัน และตั้งกองป้องกันรักษารอบพระราชวังชั้น
นอกชั้นใน ผลกัลปพฤกษ์ทองสิบแปดตำลึง เงินยี่สิบสี่ชั่งเป็น
พระราชบริจาค เมื่อเฉลิมพระราชมนเทียรพระชนมพรรษา ๔๐
พรรษา นับโดยอายุโหรา ๓๙ พรรษาบริบูรณ์ เมื่อพระชนม
พรรษา ๔๑ พรรษา ปีเถาะนพศกจุลศักราช ๑๑๖๙ พระเจ้าเวียด
นามให้ทูตนำราชศาส์นเครื่องราชบรรณาการ มาถวายในพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชศาส์นนั้นมีความว่า

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจริญพระชนมพรรษาขึ้นแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้อุปราชาภิเษกไว้แล้ว อาณาประชาราษฎรได้พึ่งพระบารมีอยู่เย็นเป็นสุข เจ้ากรุงเวียดนามยินดีนัก จึงแต่งทูตคุมบรรณาการมาถวายในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อพระชนมพรรษา ๔๓ พรรษา ปีมะเส็งเอกศกศักราช ๑๑๗๑ ปีที่ยี่สิบแปดในปฐมรัชชกาล ครั้นณวันพฤหัสบดีเดือนเก้าแรมสิบสามค่ำ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์เสด็จสวรรคต เมื่อพระองค์จวนจะเสด็จสวรรคตได้ทรงมอบสิริราชสมบัติมไหศวรรย์ไว้ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมอัยยกาธิราชเจ้า ฯ นั้นควรจะรับสิริราชสมบัติมไหศวรรย์สืบสนองพระองค์ต่อไป เพราะเป็นพระบรมราชโอรสใหญ่นิพัทธานุยันต์ตามเสด็จพระราชดำเนินเนืองนิจ แม้ถึงเมื่อเสด็จมาเสวยศวรรยาธิปัตย์ ก็โดยเสด็จมาแต่พระองค์เดียว บมิได้มีพระบรมราชวงศานุวงศ์พระองค์อื่นจะเสมอเหมือน และได้ร่วมพระราชหฤทัยฉลองพระเดชพระคุณทำนุบำรุงแผ่นดินโดยความซื่อสัจสวามิภักดิ์เต็มพระกำลัง มีเมื่อจัดการในบวรราชวัง ดังถวายวิสัชนามาแล้วเป็นนิทัศนุทาหรณ์ พระบาท

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ จึ่งได้ทรงมอบสิริราชสมบัติมไหศวรรย์ ดังถวายวิสัชชนามาฉะนี้

ครั้นรุ่งขึ้นวันศุกรเดือนเก้าแรมสิบสี่ค่ำ เวลาเช้า สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้า พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายสมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งจะได้เฉลิมพระราชมนเทียรเป็นต้น และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย สรงน้ำทรงเครื่องพระบรมศพ แล้วเชิญพระบรมศพลงพระลองเงิน กรมพระตำรวจแห่แต่พระมหามนเทียร ออกประตูสนามราชกิจ เชิญขึ้นพระยานุมาศ ประกอบด้วยพระโกศชั้นนอกทองคำจำหลักประดับพลอยเนาวรัตน์ ตั้งขะบวนแห่เชิญไปประดิษฐานไว้ ณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประดับด้วยพระมหาเศวตฉัตรและเครื่องสูงเครื่องราชูปโภค เฉลิมพระเกียรติยศตามบุรพราชประเพณี สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้าได้สำเร็จราชการแผ่นดิน เสด็จประทับณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เวลาเช้าเย็นเสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ พระราชทานไทยธรรมพระสงฆ์สดับปกรณ์ ครั้นเดือนสิบขึ้นสองค่ำ ขึงกบักษ์คาบหนังสือมาทิ้งที่ต้นแจงหน้าพระมหาปราสาท พระยาอนุชิตราชา (น้อย) เก็บ

ได้ อ่านดูได้ความว่าพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตรานุชิต กับนายหนูดำ จอมมารดาสำลี ซึ่งเป็นโอรสเจ้ากรุงธนบุรีทั้งสาม คบคิดกับขุนนางหลายนายจะชิงราชสมไหศูรย์ จึ่งนำความขึ้นกราบทูลแด่สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้า จึ่งโปรดให้ไต่สวนได้ความจริงแล้ว รุ่งขึ้นณวันจันทร์เดือนสิบขึ้นสามค่ำ จึ่งได้ไปเชิญกรมขุนกษัตรานุชิตเข้ามา โปรดให้พระเชษฐาธิราโชรส คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชำระ ซัดถึงขุนนางสิบนายมีเจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาค) เป็นต้น กับข้าในกรมทั้งชายหญิงสามสิบคน ได้มาชำระเป็นสัจแล้ว จึ่งดำรัสให้ถอดกรมขุนกษัตรานุชิตออกจากตำแหน่ง เรียกตามนามเดิมว่าหม่อมเหม็น ครั้นณวันพุธเดือนสิบขึ้นห้าค่ำ ก็ได้คุมนักโทษทั้งสิ้นไปประหารชีวิตเสีย แต่หม่อมเหม็นนั้นให้สำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ และดำรัสว่า กากสกุณชาติมีความชอบโปรดพระราชทานวายโสทนตั้งแต่นั้นมา จึ่งพระราชวงศานุวงศ์เสนาบดีพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย พร้อมกันเชิญเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก เป็นเอกอัครมหาราชาธิราชอาณานิกรนาถ ธำรงพิภพจบสยามมณฑลสิบสันตติวงศ์ จึ่งตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนตร์สามวัน

ครั้นณวันอาทิตย์เดือนสิบขึ้นเก้าค่ำ เวลาเช้า ได้พระมหามงคลฤกษ์ ก็เสด็จสู่พระมหามณฑปพระกระยาสนาน สรงสหัสธาราบัญจสุทธมหานทีมุรธาภิเษก แล้วเสด็จขึ้นพระที่นั่งอัฐทิศ ทรงรับน้ำกลศน้ำสังข์ โดยลำดับทั้งสี่ทิศ แล้วเสด็จประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ พระมหาราชครูพฤฒิพราหมณาชาติ ก็ถวายพระราชสุพรรณบัฏและเครื่องราชกกุธภัณฑ์ พระแสงอัษฎาวุธ แล้วถวายพระสรรพธาตาหริศุลิเวท ตามบุรพราชประเพณี จึ่งพระราชทานพฤกษวารี พระราชครูรับพระบรมราชโองการเป็นฤกษ์แล้ว ทรงโปรยพิกุลสุวรรณหิรัญ ทรงถวายไทยธรรมพระสงฆ์ เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระที่นั่งเศวตฉัตร พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทเฝ้าพร้อม เสนาบดีกราบทูลถวายคชสารสินธพพระที่นั่งต้น เมื่องออกไพร่พลฝ่ายพลเรือน พระมหาพิชัยราชรถเรือพระที่นั่งทั้งเครื่องสรรพยุทธ เมื่องออกไพร่พลฝ่ายทหาร พระราชนิเวศน์วังสถานกรุงเทพมหานคร พัทยากรธัญญาหารลานเกษตรตามตำแหน่งแล้ว รับพระบรมราชโองการฉลองพระเดชพระคุณโดยตำแหน่ง จึ่งเสด็จขึ้นโดยพระราชกรณีย์ฝ่ายใน แล้วเสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ แล้วเสด็จกลับพระมนเทียร เวลา

บ่ายเวียนเทียนพระมนทิราลัย รุ่งขึ้นพระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ถวายบุปผาธูปเทียน เมื่อได้เถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น พระชนมพรรษา ๔๓ พรรษา นับโดยอายุโหรา ๔๓ พรรษา ๖ เดือนเศษ แล้วพระราชดำเนินเลียบพระนคร ครั้นเสวยศวรรยาธิปัตย์แล้ว จึ่งโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย ดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวร ได้ตั้งการพระราชพิธีอุปราชาภิเษก เฉลิมพระราชมนเทียร พระราชาคณะหกสิบรูปถวายปริตรสาธยาย ณพระที่นั่งพรหมพักตร์พุทไธศวรรย์สามเวลา ตั้งพลับพลาที่ประทับข้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้านตะวันตก เสด็จพระราชดำเนินโดยพยุหยาตรา

ครั้นณวันศุกรเดือนสิบแรมหกค่ำ ได้ศุภวารมหามงคลฤกษ์เสด็จสู่ที่สรงพระมุรธาภิเษกแล้ว พระสงฆ์ฉัน พระราชทานไทยธรรมแล้ว เสด็จมารับพระสุพรรณบัฏณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ครั้นได้อุดมฤกษ์ก็พระราชทานพระสุพรรณบัฏตามโบราณราชประเพณี แล้วพระบาทสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้า จึ่งดำรัสโปรดนักโทษมหาพันธนาคาร นอกจากพะม่าข้าศึกได้จำนวนถึง ๕๕๓ คน โปรดให้พ้นราชทัณฑ์ อนึ่งราษฎรซึ่ง

ฟ้องร้องแก่กันค้างอยู่ณโรงศาลใด ๆ ทรงพระมหากรุณาโปรดให้ชำระให้แล้วโดยเร็ว ห้ามมิให้เรียกค่าฤชาธรรมเนียม ไทษหลวงและเงินพินัยก็ยกพระราชทานให้ พระองค์กอบไปด้วยพระมหากรุณา ทรงทำนุบำรุงพระบรมวงศานุวงศ์เสวกามาตย์ราชบริษัท ให้ร่มเย็นทั่วจังหวัดพระราชสีมา จึ่งพระราชทานฐานันดรยศพระราชาคณะเป็นฤกษ์ก่อน แล้วทรงฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมราชชนนี้ ตั้งพิธีเฉลิมพระนามเพิ่มพระเกียรติยศปรากฏว่า กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ โดยพระราชกตเวทีธรรม แล้วพระราชทานตำแหน่งพระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีมนตรีมุข ข้าทูลละอองธุลีพระบาทพระราชบริจาริกาฝ่ายหน้าฝ่ายใน โดยสมควรแก่ความชอบ โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทับทิม เป็นกรมหมื่นอินทรพิพิธ พระองค์เจ้าทับเป็นกรมหมื่นจิตรภักดี พระองค์เจ้าคันธรสเป็นกรมหมื่นศรีสุเรนทร์ พระองค์เจ้าสุริยาเป็นกรมหมื่นรามอิศเรศ มาในรัชกาลที่สี่มีพระยศเป็นกรมพระรามอิศเรศ พระองค์เจ้าฉัตรเป็นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ หม่อมไกรสรซึ่งดำรงยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธออยู่ เป็นกรมหมื่นรักษ์รณเรศ พระองค์เจ้าวาสุกรีซึ่งทรงพระผนวชอยู่ เป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสศรีสุคต

ขัตติยวงศ์ มาในรัชชกาลที่สี่ได้ดำรงพระยศปรากฏว่า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส รวมเจ็ดพระองค์ โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระเชษฐวโรรส เป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าสยาม พระองค์เจ้ากล้วยไม้ เป็นกรมหมื่นสุนทรธิบดี พระองค์เจ้ามั่งเป็นกรมหมื่นเดชอดิศร มาในรัชชกาลที่สี่มีพระยศเป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร พระองค์เจ้าวัดเป็นกรมหมื่นพิพิธโภคภูเบนทร์ มาในรัชชกาลที่สี่มีพระยศเป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ รวมสี่พระองค์ โปรดให้พระองค์เจ้ายง พระบวรวงศ์เธอที่สอง เป็นกรมหมื่นธิเบศร์บวร พระองค์เจ้าฉิมในกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ เป็นกรมหมื่นนรินทรเทพ

ฝ่ายเสนาบดีมนตรีมุข โปรดให้เลื่อนเจ้าพระยาพระคลัง (กุน) เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ที่สมุหนายก เจ้าพระยายมราช (บุญมา) เป็นเจ้าพระยาอัครมหาเสนาที่สมุหพระกลาโหม พระยาอนุชิตราชา (น้อย) เป็นเจ้าพระยายมราช พระยาไกรโกศา เป็นเจ้าพระยาพระคลัง พระยาเพ็ชรบุรี (เทศ) เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิบดี พระยาสันทมิตร์ (สา) เป็นเจ้าพระยาพลเทพ ครั้นต่อมาเจ้าพระยายมราช ได้เป็นเจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุหนายก

พระยาศรีสุริยพาห (น้อย) เป็นเจ้าพระยายมราช พระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นเจ้าพระยาพระคลัง พระยาราชบุรี (แสง) เป็นเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ ที่สมุหพระกลาโหม ต่อมาโปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง เป็นเจ้าพระยาอัครมหาเสนา พระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ) เป็นที่โกศา พระยาราชภักดี (ทองอิน) เป็นเจ้าพระยาพลเทพ โดยพระราชวัตรจริยา ดังถวายวิสัชชนามาฉะนี้

และการที่กรุงเทพมหานครผลัดแผ่นดินใหม่ก็ปรากฏไปในนานาประเทศ ปัจจนึกนิกรพุกามเขตต์ได้สดับแล้ว พระเจ้ากรุงอังวะให้อะเติงวุ่นเป็นแม่ทัพ เกณฑ์พลตั้งแต่เมืองย่างกุ้งตลอดลงมาจนถึงเมืองทะวาย หมายจะมาตีกรุงเทพ ฯ อีกสักคราวหนึ่ง พลฉกรรจ์สี่หมื่นเป็นประมาณ ครั้นยกมาตั้งณเมืองเมาะตะมะ ด้วยกำลังพระบารมีพระบรมอัยยกาธิราชเจ้าเป็นมหัศจรรย์ พุกามพลขันธ์ก็หนีเสียวันละพันบ้างสองพันบ้างน้อยร้อยหรอลงทุกวันไป ครั้นยกมาตั้งต่อเรือรบอยู่ณเมืองทะวาย พลนิกายเกิดโรคปัจจุบันทั้งกเลวรขันธ์เป็นอันมาก จนได้ยกพลมาแต่สี่พัน ตีเมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองภูเก็ต เมืองถลาง ถึงซึ่งปราชัย เมืองชุมพรมิได้แพ้และชำนะเมืองนั้น ๆ ได้มีใบบอกเข้ามา พระบาทสมเด็จพระบรมอัยยกา

ธิราชเจ้าได้ทรงทราบแล้ว โปรดให้มีกองทัพออกไปสี่ทัพ หยุดอยู่คอยกำลังศึกแต่เมืองเพ็ชรบุรีทัพหนึ่ง ครั้งนั้น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องดำเนินพยุหแสนยากรเสด็จออกไป และการยุทธนาการครั้งนั้น พุกามปัจจามิตรถึงซึ่งปราชัยไปบ้าง เก็บต้อนรวบรวมเลิกหนีไปบ้าง จับได้ประหารชีวิตเสียบ้าง คุมเข้ามาณกรุงบ้าง แล้วดำรัสให้พระยาจ่าแสนยากรอยู่รั้งณเมืองชุมพร ดำเนินพยุหแสนยากรกลับโดยชลมารควิถี ประทับเมืองสมุทรปราการ บอกขึ้นมากราบบังคมทูล จึ่งดำรัสให้มีตราเชิญเสด็จกลับคืนพระนคร *

ฝ่ายกัมพุชประเทศ พระอุทัยราชาได้ทราบข่าวสวรรคต และเถลิงถวัลยราชสมบัติใหม่ จึ่งให้นักองค์สงวน นักองค์แก้ว พระยากลาโหม พระยาจักรี เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแทน ศักราช ๑๑๗๒ ปีมะเมียโทศก ปีที่สองในทุติยรัชชกาล ณเดือนห้า พระเจ้ากรุงเวียดนามแต่งทูตเข้ามาสองสำรับ ๆ หนึ่งมาถวายบังคมพระบรมศพ สำรับหนึ่งนำราชศาสน์เครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวาย ในการที่เถลิงถวัลยราชสมบัติใหม่ นานาประเทศธานีน้อยใหญ่ ซึ่งเคยขึ้นกรุงเทพมหานคร ก็จัดเครื่องบรรณาการมาถวายตามเคยทุกประเทศธานีมิได้ขาด ใน

ปีนั้นทรงพระกรุณาโปรดให้พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งดำรงพระยศที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธออยู่ สำเร็จราชการแผ่นดิน ให้เสด็จไปประทับพระราชวังเดิม พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ซึ่งดำรงพระยศบรรดาศักดิ์เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธออยู่ สำเร็จราชการกรมมหาดไทย กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชชกาลที่สามซึ่งดำรงพระยศปรากฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิพลเสพย์ สำเร็จราชการกรมพระกลาโหม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าสยาม ซึ่งดำรงพระยศปรากฏว่า พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ สำเร็จราชการกรมท่า แล้วโปรดเสกนักองค์สงวนเป็นพระมหาอุปโยราช นักองค์อิ่มซึ่งมิได้มาเฝ้าเป็นพระมหาอุปราช พระมหาอุปโยราชก็กราบถวายบังคมลาออกไป ครั้นปีที่สามในทุติยรัชชกาลมะแมตรีศก ทรงพระราชดำริจะฉลองพระเดชพระคุณถวายพระเพลิงสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึ่งดำรัสให้จัดการพระเมรุมาศณท้องสนามหลวง เสาเส้นหนึ่งชื่อเจ็ดวา พระเมรุสูงตลอดยอดสองเส้น ภายในพระเมรุทองสูงสิบวา พร้อมด้วยเครื่องประดับนานา พระเบญจาหุ้มทองคำเฉลิมพระเกียรติยศ และวิสัชชนียภัณฑ์ในคฤหัสถ์บรรพชิต